

УДК 72.01

Р.Косаревська

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЕТАПІВ БУДІВНИЦТВА БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ПАРКУ «ОЛЕКСАНДРІЯ»

Білоцерківський палацово-парковий ансамбль «Олександрія» є загальновідомим об'єктом культурної спадщини архітектури та садово-паркового мистецтва, пам'яткою архітектури національного значення, об'єктом природно-заповідного фонду, парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва національного значення. За призначенням палацово-парковий ансамбль був заміською резиденцією графів Браницьких. Пейзажний парк на його території відноситься до найстаріших парків України (сучасна площа становить 239 га).

Точне датування закладення резиденції невідоме. За довідником-каталогом "Пам'ятки містобудівництва та архітектури Української СРСР", будівельні роботи були розпочаті у 1793 році [9]. Краєзнавець Є.Чернецький заснування резиденції відносить до 1784-1786 рр., а закінчення основних робіт — неетично передбачаючи те, що кн. Потьомкін ці роботи міг би провести "перш за все на казенні можливості" та у рамках підготовки подорожі Катерини II до Причорномор'я – до 1791 р. [16, 17]. За І.Косаревським, завершення будівництва паркового комплексу відбулося на початку другої половини XIX ст. [7].

У колективній праці дослідники С.Галкін, О.Гурковська та Є.Чернецький ствердили, що заміська резиденція гр. Браницьких зазнавала безперервних змін упродовж всього свого існування. [2]. Це твердження викликає сумнів, оскільки система водних споруд і основних архітектурно-пейзажних об'єктів парку впродовж свого існування була незмінною. Доповнення¹ звісно мали місце, проте вони не змінили загальної структури паркового маршруту. За В.Репрінцевим, у 1900-1901 рр. проводилась тільки перебудова палацу [10].

Авторство проекту і першого будівництва палацового комплексу парку традиційно приписується французькому паркобудівнику Мюффо (Muffet). Початок цій традиції поклав польський геральдик і краєзнавець Едвард-Леопольд Руліковський, який представив своє повідомлення виданню Географічного словника Королівства Польського та інших країв

¹ Час появи додаткових елементів парку «Олександрія»: Царський сад – після 1816, павільйон Варна і Боргезький босей – 1830-і рр., Червоний і Турецький будиночки – 1832.

слов'янських за 1880 р. [2]. Однак цю інформацію дослідники Д.Криворучко та Р.Афтаназі вважали хибною.

Останнім часом авторство проекту парку також приписується російському архітектору І.Старову (1744-1808), який виконав багато архітектурних робіт і замовлень для кн. Г.Потьомкіна², зокрема у його маєтностях "Острівці" та "Ставки" біля Санкт-Петербурга. Проте І.Старов не був паркобудівником. На цю роль мав би претендувати тільки головний садівник кн. Г.Потьомкіна англієць Вільям Гульд (1732-1812), уродженець Ормскірка графства Ланкашир, якого цінили насамперед за велику майстерність влаштовувати водні споруди й різноманітні пейзажі. Потьомкін благоволив англійцю (пожалував навіть землі і селян), повністю довіряв його смаку у виборі місць для парків та ініціативам їх влаштувань. До речі, у виконанні численних замовлень кн. Г.Потьомкіна він працював часто у тандемі із І.Старовим.

За даними архівних матеріалів 1807 р. у гр. Браницьких з 1796 р. працювали італійський архітектор Домінік Ботані (Botani) та садівник із Львова Август Станге (Sztunge) [12]. За Д.Криворучком [8], М.Срібняковою, В.Федотовим [11], С.Галкіним, О.Гурковською та Є.Чернецьким [2] у подальшому в парку працювали садівники: поляки Бартецький (Bartesci) і Вітт (Witt), австрієць Єнс (Jens). За Р.Афтаназі, з 1880-х рр. — чеський садівник Ренгер (Renger).

Август Єнс працював у парку з 1815 р. За значний внесок у створенні високохудожніх пейзажів родина гр. Браницьких високо оцінила заслуги Єнса і до 50-річчя його творчості в парку була встановлена чавунна колона на кам'яному п'єдесталі із завершенням у вигляді неглибокої вази. В історії паркобудівництва це другий відомий (хронологічно) випадок такої високої оцінки творчості архітектора-паркобудівника. Перший пам'ятник було встановлено придворному інтенданту садів Баварії Фрідріху Людвігу фон Шкелю за Англійський сад в Мюнхені: "Цей пам'ятник споруджений витонченому майстрові прекрасної садово-паркової архітектури; його заслуги перед країною відзначені задоволенням, що дарує його витвір. Король Макс Йосиф MDCCCXXIV" [6, с.241]. (рис.1.).

Стосовно версії Є.Чернецького про віднесення закінчення будівництва парку «Олександрія» до 1791 р., то треба зазначити наступне. По-перше, територія Білоцерківського староства, як відомо, увійшла до Російської імперії тільки після другого поділу Речі

² І.Старов і кн. Г.Потьомкін навчалися разом у Московському університеті.

Посполитої — у 1795 році. До цього часу, зважаючи на нестабільну ситуацію в цій країні, навряд чи мало сенс вкладати значні кошти в будівництво парку: за свідченням гр. О.Браницької витрати склали 4 млн. карбованців [18].

По-друге, з нарису Є.Шумігорського про графиню О.В.Браницьку [18] ми також знаємо, що скориставшись запрошенням Катерини II від 11 листопада 1791 р. "графиня Браницкая..." з 13 лютого 1792 р. "...въ сопровожденіи своихъ дѣтей... живеть во дворцѣ на всемъ готовомъ, выставляя на видъ свое горе и бѣдность". Перебування родини Браницьких при дворі згідно з листом Безборотька продовжувалось до 29 червня 1795 р.: "Одно содержаніе Браницкой до 200.000 руб. въ годъ простирается, а хотя по моему совѣту государыня и предлагала ей въ собственность на выборъ дома въ Петербургѣ..." Браницька "...всемѣрно отъ подарка отдѣльвалась" не ради скупости, но и изъ желанія не удаляться отъ государыни, чтобы не лишиться своего значенія при дворѣ. Въ концѣ концовъ ей, однако, пришлось уступить. 29 іюня, рескриптомъ на имя Безборотько статсъ-дамѣ графинѣ Браницкой пожалован былъ дом, купленный у наслѣдниковъ графа Андрея Шувалова, на Мойкѣ, со всѣми уборами" [18, с.185].

Наступним контраргументом версії Є.Чернецького є інформація, що міститься у перевиданні "Творів Г.Державіна" під редакцією Я.Грога (1866) [4]. У примітках "Творів", підготовлених самим Г.Державіним до двох перших видань своїх творів від 1808 р. і 1812 р., зазначено, що зведення Григорівської лікарні на честь кн. Г.Потьомкіна в Білій Церкві відбулося у 1795 р. Також наводяться дві епітафії Державіна на цю подію:

При входе Григорьевской больницы
Григорьевская больница,
От щедрот
Екатерины втория,
Графинею Браницкою
В память
Заслуг дяди ея
Князя Григория Александровича
Потемкина-Таврического,
Восстановителя и повелителя
Черноморского Флота,
И его к ней неисчетных благотворений.
Воздвигнута 1795 года.

Над дверьми
покоев, где лежат больные
О вы, нашедшие здесь сень и исцеленье!
Пошлите к Вышнему усердное моление,
Да успокоится в селениях святых
Проливший вам и мне поток щедрот Своих! [4,
с.228-473]

Крім них у "Творах" є ще один віршований напис "На монумент, воздвигнутый графинею Браницкой в местечке Белой Церкви князю Потёмкину-Таврическому", датований 1795 р. — вочевидь ним Браницькі так і не скористалися, оскільки сучасниками-відвідувачами та і дослідниками парку воно, як до речі й два попередні, жодного разу не згадуються:

Таврида и Эвксинский флот
Вещают о его заслуге.
Здесь благодарность слезы льет
По дяде, по отце, по друге. [4, с.228-473]

Вказане видання також містить оду "Водоспад", написану Г.Державіним з приводу смерті кн. Г.Потьомкіна. Спочатку поетом у 1791 р. була написана тільки епітафія з 15 строф, яку до 1794 р. він дописав до оди в 74 строфи. Ода була написана у стилі пісень шотландських бардів, приписуваних Джеймсу Макферсону (1736-1796). За Я.Грогом, з 1 по 28 строфи ода є віршованою парафразою опису жовтневої ночі³ в Шотландії зі збірки Дж.Макферсона "Поеми Оссіана, сина Фінгала"⁴ (1768).

При знайомстві із збіркою "Творів" привертає увагу також і державінський опис свята в Таврійському палаці — у виданні за 1808 р. повна назва його наступна: "Описаніє торжества, бывшего по случаю взятія города Измаила, в домѣ генераль-фельдмаршала князя Потемкина-Таврического, близъ Конной Гвардіи, въ присутствіи императрицы Екатерины II, 1791 года 28 апрѣля". Процитуюмо декілька епізодів з

³ Потьомкін помер 5 жовтня 1791 р.

⁴ Оссіан — легендарний воїн і бард кельтів, що жив, за легендами, у III ст. в Шотландії. У цих поемах Оссіан оспівує свого батька Фінгала, володаря країни Морвен (Шотландія). "Поеми Оссіана" написані у дусі предромантизму, це сентиментальні ліричні поеми, в яких зовнішні події є фоном для опису душевних переживань героїв.

нього: "...при первомъ шагѣ представляется длинная овальная зала..., раздѣленная въ длину въ два ряда тридцатью шестью столпами...", "...в обоихъ полукружіяхъ, которые вдаются въ боковыя стѣны и служатъ окончаніемъ колоннадъ...", "...сквозь оныхъ столповъ виденъ обширный садъ...", "...в который входъ былъ изъ круглаго зала между столповъ...", "...посрединѣ сада возвышался храмъ простаго, но размѣрнѣйшаго устроенія. Его куполь, возвышавшійся до самого потолка сего сада, искуснѣйшею рукою и обманчиво расписаннаго подъ видъ неба, ... опирался на 8 столпахъ изъ белаго мрамора. Въ ономъ по ступенямъ изъ сѣраго мрамора былъ входъ к жертвеннику, служившему подножіемъ изображенію императрицы, изсѣченному изъ бѣлаго мрамора. Императрица представлена была въ царской мантии, держащая рогъ изобилія, изъ котораго сыпались орденскіе кресты и деньги. На жертвенникѣ было подписано: "Матери отечества и моей благодѣтельница" [4, с.228-473].

Як бачимо, опис храму з жертвником Катерині ІІ дуже нагадує олександрійську Ротонду, а овальна зала — амфітеатр Луна. Нагадаємо, що зазначені архітектурні об'єкти є першим і останнім в маршруті парку "Олександрія". З огляду на грандіозність влаштованого Потьомкіним свята, причину його появи і замовчування, а також передчасну смерть князя через півроку після цього ймовірно передбачити, що гр. Браницька могла включила цю тріумфальну подію до сюжету парку. Це б було не тільки логічним, а й найкращим способом вшанування пам'яті її дядька. Тоді парк для гр. О.Браницької мав бути символом не тільки поваги і вдячності за участь ясновельможного князя в її долі, а й відданням належних почестей князю як державному діячеві вищого рангу. Віршовані ж твори Г.Державіна, присвячені кн. Потьомкіну, зокрема ода "Водоспад", у такому випадку стають ілюстративним матеріалом до сюжетної лінії художнього образу парку. Факт же придбання у подальшому Браницькими скульптури Боргезького бійця можна вважати додатковим цьому доказом. До речі, останньому невикористаний напис, віршований Г.Державіним на невідомий монумент, був би дуже вдалим: Лазневий став в саду Руїни мав би тоді сприйматись Євксінським понтом⁵ — за спогадами С.Глінки, мемуариста і родича кн. Потьомкіна, в дитинстві його називали "лазневим уродженцем" [5, с. 261].

З огляду на вищевикладене, будівництво архітектурно-пейзажних композицій парку якщо й розпочалось раніше 1796 р. — часу прибуття до

⁵ Давня назва Чорного моря.

Білої Церкви італійського архітектора Домініка Ботані та садівника з Львова Августа Станге, то тільки в частині підготовчих робіт — влаштування систем водоспадових улаштувань і водних споруд Східної та Середньої балок, які з великою вірогідністю можна припустити були виконані за проектом Вільяма Гульда.

У зв'язку з цим, нами пропонується ввести у науковий обіг наступну періодизацію будівництва парку «Олександрія»:

1787-1791 рр. — перший етап. Початок закладення парку і проведення підготовчих робіт (влаштування систем водоспадових улаштувань і водних споруд можливо за проектом англійця Вільяма Гульда);

1796-1812 рр. — другий етап. Будівництво і закінчення основних композицій парку за участю архітектора Домініка Ботані та садівника Августа Станге;

1815-1865 рр. — третій етап. Остаточне формування архітектурно-планувальної структури та природно-пейзажної композиції парку і його художнього образу за участю садівника Августа Єнса (1800-1870-і рр.)⁶;

1865-1918 рр. — четвертий етап. Підтримання основних паркових композицій у формах попереднього етапу за участю садівників Бартецького, Вітта, Ренгера.

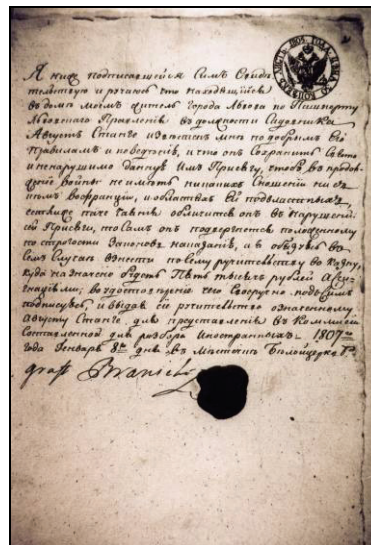
Відповідно до цих етапів розвитку парку і має проводитись екзегетика архітектурно-пейзажних композицій парку.

Свідоме «зістарення» рядом дослідників датування виникнення парку призводить до невірних висновків щодо теми історизації його художнього образу. Зокрема маршрут парку є: «...сходженням до Пекла...», назва парку «Олександрія» існувала ще з кінця XVIII ст., а гр. Браницька приховувала «...під килимову антиросійську політику, якій співчував її чоловік, син, а в майбутньому й онуки...», суттю цієї політики мало стати вбивство «...Олександра I в присвяченій йому «Олександрії» в 1824 році». [2, с.90-93].

⁶ Дати життя визначені емпіричним шляхом на підставі архівних джерел і літератури по парку «Олександрія».

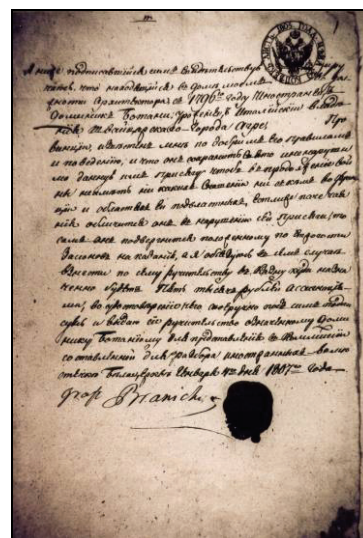
Лео фон Кленце.
Пам'ятник Шкелю, Мюнхен,
Англійський сад, 1824.

Свідectво гр.Ф.-К.Браницького про те,
що садівник А.Станге присягнувся
припинити всякі відношення з Францією
та з територіями, що їй підпорядковані.
8 січня 1807.

Автор невідомий.
Пам'ятник А.Єнсу, парк "Олександрія",
19 вересня 1865.

Свідectво гр.Ф.-К.Браницького про те,
що архітектор Д.Ботані присягнувся
припинити всякі відношення з Францією
та з територіями, що їй підпорядковані.
4 січня 1807.

У резиденції графів Браницьких у період 1796-1880-і рр.
працювали такі архітектори та садівники:
Ботані (Botani), Станге (Sztunge), Бартецький (Bartecki), Витт (Witt), Єнс (Jens),
Ренгер (Renger)

Рис. 1. Відомості про архітекторів та садівників

Література:

1. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.— Czesc II. Ziemie ruskie Korony.— Tom 11. Wojewodstwo kijowskie oraz uzupelnienia do tomow 1-10.— Wroslav: Ossolineum, 1997.— 808 s.
2. Галкін С.І., Гурковська О.Л., Чернецький Є.А. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в білоцерківській резиденції графів Браницьких.— Біла Церква: Видавництво О.В. Пшонківський, 2005.— 96 с.: іл.
3. Гусляров Е.Н. Екатерина II в жизни. Систематизированный свод воспоминаний современников, документов эпохи, версий историков.— М.: ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2004.— 544 с.: ил.— (Биографические хроники).
4. Державин Г.Р. Сочинения под редакцией Я.Грога.— Т.3.— Санкт-Петербург, 1866.— 888 с.
5. Елесеєва О.І. Григорій Потемкін.— 2-е изд., испр.— М.: Молодая гвардия, 2006.— 665 [7] с.: ил.— (Жизнь замечательных людей: Сер. Биограф.; Вып. 999).
6. Классицизм и романтизм. Архитектура. Скульптура. Живопись. Рисунок. 1750-1848 / Под ред. Рольфа Томана; Пер. на русск. Н.Панкратова.— KöNEMANN, 2001.— 520 с.: ил.
7. Косаревський О.І. Парки України (прийоми створення паркового пейзажу).— К.: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1961.— 116 с.+іл.
8. Криворучко Д.М. Олександрія.— К.: Будівельник, 1979.— 93 с.
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. Справ.-каталог. В 4-х т. / Госстрой УССР и др.; Гл. редкол.: Н.Л.Жариков (гл. ред.) и др.: Т.1. Киев; Киевская область / Гл. редкол.: Ю.С.Асеев (отв. ред.) и др.— К.: Будівельник, 1983.— 160 с.
10. Репринцев В.В. Розвиток економіки у маєтках графів Браницьких у 1774-1918рр. // Юр'євський літопис. Науково-популярне видання білоцерківського державного краєзнавчого музею.— 1996.— №1.— С.28-40.
11. Срібняк М.Л., Федотов В.М. Біла Церква. Історико-архітектурний нарис.— К.: Будівельник, 1970.— 64 с.: іл.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.— Ф.241.— Оп.1.— Спр.17.— Арк. 1-2.— 1807.

13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.— Ф.241.— Оп.1.— Спр.74.— Арк. 15-22.— 1804-1841.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.— Ф.442.— Оп.1.— Спр.5142.— Арк. 1-4.— 1843.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.— Ф.442.— Оп.630.— Спр.2.— Арк. 82.— 1900.
16. Чернецький Є. Браницькі герба Корчак.—Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2003.—134 с.
17. Чернецький Є. Старожитні часи на Пороссі.—Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2003.—428 с.
18. Шумигорскій Е.С. Графиня А.В.Браницкая //Историческій Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ.— Т.LXXIX.— СПб, 1900.— С.171-202.

Анотація

На підставі архівних джерел спростовано версію Є. Чернецького щодо закінчення будівництва основних композицій білоцерківського парку «Олександрія» до 1791 року та запропоновано ввести в науковий обіг періодизацію етапів його будівництва.

Аннотация

На основании архивных источников опровергнуто версию Е. Чернецкого, что окончание строительства основных композиций белоцерковского парка «Александрия» было завершено до 1791 года, и предложено ввести в научный оборот периодизацию этапов его строительства.